

HOE INDIVIDUEEL IS DE INTELLECTUEEL? EN HOE INTELLECTUEEL IS DE POLITICUS?

Kanttekeningen bij een debat

Jan Willem Duyvendak

"Auteurs zijn overgeleverd aan hun lezers." Dat is de laatste zin van het boek *De rol van de intellectueel. Een discussie over distantie en betrokkenheid*. En de auteurs van deze bundel hebben dat geweten ook. Het was lang geleden dat zoveel recensenten zich zo vrolijk hebben gemaakt over een serieus boek. Inderdaad: ze lieten zich niets gelegen liggen aan de inzet van de auteurs, maar lazen het boek zoals het ze uitkwam. Jan Pen pakte in *HP/De Tijd* uit tegen Lolle Nauta, de samensteller van de bundel, en maakte en passant ook de andere auteurs belachelijk. Dat Sjaak Koenis postdoctoraal onderzoeker is bij Wetenschapsdynamica deed niet alleen Pen schuddebuiken; ook Bastiaan Bommeljé en Max Pam (beiden *NRC-Handelsblad*) vermeldden het en sloegen zich vervolgens op hun knieën van plezier: dat zoiets bestaat!

De ene recensie mag dan nog retorischer zijn dan de andere, allemaal volgen ze hetzelfde grondpatroon: "Kijk eens wat deze mensen, die zichzelf vast als intellectuelen beschouwen, wel niet voor posities aan de universiteit bekleden. Nee, wij dan: wij zijn maar dom. Maar laten we eens kijken wat we ervan kunnen snappen." Vervolgens gaan ze in het boek op zoek naar 'de' definitie van 'de' intellectueel, en komen kirrend tot de conclusie dat er meerdere in staan. "Wat een dom boek! Ben ik even blij dat ik geen intellectueel ben!"

De receptie van het boek is de moeite waard om te vermelden, alleen al omdat wellicht bij sommigen de verkeerde indruk is ontstaan dat het boek slechts groteske onzin zou bevatten. Ik zal hieronder betogen dat dat een misverstand is - koop het! Nog interessanter is echter dat de receptie van een boek over intellectuelen iets kan leren over het onderwerp van het boek zelf.

Om te beginnen laten de recensies zien dat het blijkbaar geen pas geeft om over intellectuelen te schrijven, in ieder geval diskwalificeren de auteurs zichzelf daarmee: "(sommigen vinden dat) de discussie over de intellectueel, en vooral over de teloorgang van de intellectueel, getuigt van een hoog 'grachten-gordel-gehalte' en dat die discussie bij uitstek wordt gevoerd door hen die zich misschien intellectueel voelen, maar het net niet zijn." (Evenblij, *De Volkskrant*, 13 maart 1993). De Groningers en Maastrichtenaars die hun bijdragen aan de bundel leveren zijn dus net zo min intellectueel als de gedistantieerde recensenten, maar met het voor de eersten pijnlijke verschil dat zij ervan worden beticht het te willen zijn, terwijl de laatsten het juist niet willen zijn.

Stephan Sanders' poging om de term intellectueel 'beroepsmatig te bepalen' ("Intellectuelen zijn mensen die het van de taal moeten hebben, zoals verf bij schilders hoort") (*De Volkskrant*, 5 december 1992) moet begrepen worden als een defensief antwoord: alleen door de inhoud van de term zo alledaags, zo banaal mogelijk te maken, hoeft er niet meer gestotterd te worden wanneer er naar 'ons' werk gevraagd wordt, en worden verwijten als zouden we er iets bijzonders mee bedoelen op slag misplaatst. Dijenkletsers gedijen immers alleen maar bij de gratie van veronderstelde distinctiedrift.

Maar voorkomt een eenvoudige omschrijving dat een boek over 'intellectuelen' een volgende keer op minder hooggelach onthaald wordt? Dat is zeer twijfelachtig: als de receptie van het boek iets aantoonde, dan is het wel dat "mensen die het van de taal moeten hebben" niet per se tot één en dezelfde groep behoren, niet onder één noemer gebracht wensen te worden. In het boek schrijven *universitaire* 'intellectuelen' over debatten zoals deze zich de afgelopen jaren hebben afgespeeld op het terrein van de wetenschapstheorie, kennissociologie en sociale filosofie. Recensenten dachten echter een boek over zichzelf te gaan lezen, want had diezelfde Lolle Nauta niet ooit gezegd dat journalisten de echte intellectuelen in Nederland waren? Dit misverstand leidde er niet toe dat "de auteurs overgeleverd waren aan hun lezers", als wel dat de recensenten zich overgeleverd, en sterker nog: uitgeleverd voelden aan het boek. Er bleek eigenlijk geen journalistieke lezing van mogelijk te zijn.

Hun wraak was zoet, en onthulde nog een laatste kwestie: er is een verschuiving opgetreden in de waardering van bepaalde *typen* wetenschappers. Werd er bij discussies over de vraag in hoeverre wetenschappers intellectuelen zijn, kort geleden nog als vanzelfsprekend naar alfa's en gamma's gekeken, nu wordt onomwonden gesteld dat deze filosofen maar would-be intellectuelen zijn. Wetenschappers die tegenwoordig als intellectueel functioneren zijn bèta's: tegenover de bewondering voor de gasten van Wim Kayzer, stond de spot voor de onnozele alpha-gastheer die ook een woordje wilde meepraten over de wonderlijke wereld van toeval en "schitterend ongeluk" waar gewone mensen juist zo weinig van kunnen begrijpen.

Loop een willekeurige boekhandel binnen en zie welke verschuiving zich voltrekt: de plankjes sociologie en filosofie worden jaar in, jaar uit korter - althans, als je de parapsychologie en antroposofie niet meerekent -, terwijl de intellectuele bestsellers nu worden geschreven door bèta's. Deze zijn immers écht esoterisch, en aansprekend rechtlijnig bovendien. Alleen wanneer wetenschappers 'objectieve' waarheden verkondigen, kunnen ze als intellectuele raadgevers functioneren; dan kunnen leken weer ergens in geloven. Intellectuelen van sociaal-wetenschappelijke en filosofische huize hebben afgedaan door het failliet van door hen verkondigde, en naar nu gebleken is 'subjectieve' Grote Verhalen, die vaak ook nog werden uitgesproken in naam van grote groepen leken; aan hun woorden wordt niet veel geloof meer gehecht.

De individualisering van de intellectueel

Een reden tot het schrijven van de bundel was, zo geeft Nauta in zijn inleiding aan, de besmetting van de term intellectueel met dergelijke "collectieve schaduwen": "Traditionele intellectuelen waren vaak intellectuelen in commissie. (...) Het is alsof er achter hen een gemeenschappelijk Ueber-ich staat, een soort uitvergroting van henzelf." (p. 20) Deze uitvergrote intellectueel is nu hulpbehoevend geworden. Nauta: "Wanneer het collectieve Ueber-ich in rook is opgegaan, blijven er individuele intellectuelen over. Deze essayisten hebben een publiek *juist omdat* zij weigeren te praten in naam van wat hen met anderen verbindt. Zij kunnen voor eigen rekening worden beluisterd, omdat zij voor eigen rekening schrijven." (p. 20-21) Fellow-travellers zijn een typisch massafenomeen, van zelfstandige intellectuelen mag een kritisch geluid verwacht worden:

echte intellectuelen zijn uit op "de confrontatie met heersende ideologieën". (p. 20) Hoe individueler, hoe kritischer, hoe intellectueler.

In nogal wat bijdragen aan de bundel komen beide ideeën - als intellectueel spreek je voor jezelf én spreek je tegen - inderdaad naar voren. Zo stelt Koenis klip en klaar dat "naarmate intellectuelen zich meer opstellen als woordvoerders van bepaalde groepen, hun intellectuele rol aan scherpste verliest" (p.30); een intellectuele rol die bovendien veronderstelt dat "afstand wordt genomen van vigerende inzichten". (p. 36) Geschrokken van de rol die intellectuelen hebben gespeeld in meerderheden, of in bewegingen die claimden dat zij de waarheid in pacht hadden (en daarom dus als minderheid meerderheidsrechten hadden), krijgt de intellectueel een nieuwe plaats toebedeeld: individueel, ongebonden, noodgedwongen *freischwebend*. Alleen die positie bezweert gevaren en garandeert een kritische houding.

Pels gaat in dit idee mee, wanneer hij, Bourdieu citerend, stelt dat intellectuelen zich te lang hebben schuilgehouden achter de belangen van andere groepen en klassen, die ze hadden uitgeroepen tot dragers van universele belangen. Hij is het evenwel met Bourdieu oneens wanneer deze stelt dat verschuiling achter andere groepen ook niet meer nodig is, omdat intellectuelen zelf het universalisme zouden belichamen. Pels spreekt afkeurend van een onderschatting van de donkere kanten van het intellectuele professionalisme: "een restje van de hegeliaanse idee van de universele klasse". (p. 63) Een intellectueel staat niet slechts alleen, hij staat tevens alleen voor zichzelf.

De depolitisering van de intellectueel

Dit afscheid van de intellectueel met al te vloeiende ego-grenzen (die namens anderen spreekt en claimt het universele te belichamen) heeft aanleiding gegeven tot een sociologie van de intellectuele klasse waarin de specificiteit van intellectuelen zo scherp mogelijk wordt geformuleerd. Zoals in iedere sociologie van een nader-te-bepalen-groep, vindt de afbakening mede plaats door de verhouding tot andere groepenaan te geven. In een aantal bijdragen aan de bundel figureren *politici* bijna vanzelfsprekend als de nieuwe contrastgroep: die zijn immers nog steeds uit op meerderheden en macht, en geven hun woorden gewicht door de pretentie namens anderen te spreken. Kortom, politici doen precies wat intellectuelen nu juist moeten afleren.

Wie het boek aandachtig leest, komt een hele reeks van kenmerken van de politiek tegen die als negatief functioneren voor wat echte intellectuelen zou moeten karakteriseren. "Intellectuelen voelen zich niet thuis in de praktijk, zoals politici en ambtenaren (...) dat wel doen" (Koenis, p. 33); "'het organiseren van ideeën' kan niet samenvallen met 'het organiseren van mensen en dingen', maar is onderworpen aan een andere logica", schrijft Pels (p. 66), om vervolgens op te merken dat "de twee elites van de 'denkers' en de 'doeners' in een antagonistische samenwerking aan elkaar gekoppeld zijn." (p.67)

Wanneer de verhouding tussen politici en intellectuelen wordt beschreven in termen van praktijk versus theorie, van het organiseren van mensen en dingen versus het organiseren van ideeën, dan wordt duidelijk dat het creëren van een nieuw zelfbeeld voor intellectuelen niet direct leidt tot de meest diepzinnige discussie over 'politiek'. Politici krijgen het kwaad in de schoenen geschoven waar intellectuelen vanaf willen, en het

goede - zoals het simpelweg hebben van een 'idee'- wordt gereserveerd voor intellectuelen.

Deze dichotomiserende strategie komen we niet toevallig in een aantal bijdragen aan dit boek tegen; dit beeld lijkt breed gedragen te worden, curieus genoeg zowel onder intellectuelen die vooral niet als politici willen worden gezien, als onder *politici* die niet voor *intellectuelen* willen worden versleten. Nog veel geprofileerder dan de geciteerde auteurs in de bundel, schrijven de publicisten Sanders en Ramdas over de verschillen tussen politici en intellectuelen.

Sanders stelt, redenerend vanuit dezelfde tegenstelling tussen denkers (bij hem 'moeilijk-doeners' geheten) en doeners, dat intellectuelen, als hanteerders van het gesproken en geschreven woord, "toezicht moeten houden op de taal". (*De Volkskrant*, 5 december 1992) De intellectueel krijgt, ook bij hem, officieel de *kritische* rol toebedeeld: politici zijn zo druk met het politieke handwerk dat ze "de spraak enkel doelmatig of instrumenteel denken te gebruiken, als een soort doorgeefluik van de werkelijkheid" (idem), en daarbij veroorzaken ze enorme taalvervuiling (denk maar aan Felix Rottenberg en de illegalen). 'In' de politiek wordt daarop geen kritiek uitgeoefend; nee, de politiek is bij Sanders even onkritisch als monolithisch. Politici maken deel uit van dezelfde club, spreken één en dezelfde taal, en daarom moeten buitenstaanders hen kritisch volgen.

Nadat Sanders aldus de *kritische* functie van de intellectueel beschreven heeft, komt Ramdas met een tweede element van de moderne intellectueel dat we in de bundel ook al tegenkwamen: haar individualiteit. "Wie optreedt als vertegenwoordiger van zijn cultuur, als ambassadeur van zijn samenleving, is geen intellectueel maar een politicus." (*Filosofie Magazine*, Jaargang 1, nr. 2, p. 23) Een politicus wordt gekenmerkt door identificatie met de eigen cultuur; de ideale politicus kijkt volgens Ramdas "naar de wereld vanuit het struikgewas van zijn culturele omgeving, als een kikker." (idem) Politici zien altijd alleen maar hun eigen cultuur, die ze superieur achten en daarom niet meer kritisch kunnen bekijken. Intellectuelen daarentegen, kunnen zowel kritisch naar hun eigen als naar andere culturen kijken; dat kunnen ze juist omdat ze alleen zichzelf vertegenwoordigen. Uniek als ze zijn kunnen zij, vanuit hun welhaast transcendente positie, waarnemen dat culturen niet als biljartballen botsen, maar dat er overal mengsels van culturen bestaan. "De politicus kijkt vanuit zijn eigen cultuur naar de wereld en probeert met die kennis zijn eigen cultuur te verbeteren. De intellectueel kijkt vanuit zijn persoonlijke visie naar alle culturen zonder ook maar iets te veranderen. Hij heeft als enige het recht van spreken. Maar hij heeft geen andere rechten", aldus Ramdas. (idem, p. 26) En ook hij eindigt met de nu langzamerhand vertrouwde terreinverdeling: "De intellectueel spreekt, de politicus handelt." (idem)

Een politicus die vaak verdacht wordt van intellectuele pretenties, Frits Bolkestein, is het daar geheel mee eens: "Politiek is geen intellectueel spel, politiek gaat over praktische zaken; over koopkracht, criminaliteit, de inrichting van de samenleving" (sic!). (*Filosofie Magazine*, p. 18) Dat Bolkestein intellectuelen op afstand wil houden, komt vooral voort uit de negatieve politieke rol die intellectuelen in 'de jaren zestig' volgens hem speelden. Deze intellectuelen wilden handelen; ze geloofden in een maakbare samenleving. Hij lijkt het geheel eens te zijn met Ramdas: intellectuelen moeten de

wereld vooral niet willen veranderen. Het terrein van het handelen is voor politici gereserveerd.

Waar Bolkestein blij is met de vrijblijvendheid van de huidige intellectuelen, klagen andere politici daarover: Vreeman had het zelfs over de 'fantastische vrijblijvendheid' van intellectuelen. Met deze klacht reproduceert hij echter *au fond* hetzelfde idee over de scheiding tussen denkers en doeners: zijn kritiek is immers dat intellectuelen 'slechts' praten en denken, en dat zou impliceren dat ze 'vrijblijvend' zijn. Denkers plaatsen zich buiten de politiek omdat ze niet handelen.

Intellectuelen als betersweters

Het aardige van de bundel is nu, dat we voor kritiek op deze dichotomieën bij een aantal andere auteurs van de bundel terecht kunnen. Zo maakt Nauta in zijn bijdrage duidelijk dat de vraag niet is of intellectuelen zich in de politiek mogen ophouden, maar met welke pretenties intellectuelen opereren. Hij werpt de vraag op of intellectuelen die buiten de politiek willen blijven, uiteindelijk niet precies dezelfde claim hebben als de door hen bekritiseerde politieke intellectuelen van weleer. In een analyse van Julien Benda's werk laat hij namelijk zien dat diens scheiding van het rijk van de geest, dat intellectuelen geacht worden onvoorwaardelijk te dienen, en het rijk van de macht en de markt, waar met de eeuwige waarden altijd weer gesjoemeld wordt, intellectuelen produceert die "als moderne priesters de mensheid op koers houden". (p. 96) Nauta bekritiseert deze aanspraak op 'het beter weten':

"De overeenkomst tussen Benda en de door hem zo heftig gekritiseerde communistische intellectuelen bestaat dus hierin, dat zij beiden geest en macht scheiden, ook al doen zij dat op een totaal andere manier. De klerken van Benda, kan men zeggen, hebben een geheim politiek monopolie. Dankzij de waarden waarvan zij de hoeders worden geacht, zijn zij verantwoordelijk voor het wel en wee van de hele mensheid. Zulks in tegenstelling tot hun communistische tegenvoeters, die er een geheim epistemologisch monopolie op na houden. Vanwege hun politieke positie worden zij geacht te weten wat goed voor de mensen is." (p. 99-100)

Natuurlijk zou het onzin zijn om te stellen dat alle bovengenoemde auteurs die politieke en intellectuele arbeid principieel scheiden, per se ook de superieure claim van intellectuele arbeid delen (we zagen al dat Pels zelfs expliciet het universalisme van Bourdieu bekritiseerde, en Vreeman lijkt meer op te hebben met zichzelf als politicus dan met intellectuelen). Niettemin komt een aantal van hen toch gevaarlijk dicht in de buurt. Ramdas' uitspraken over politici als kikkers versus al-ziende intellectuelen, en ook Sanders' ideeën over de verbale hygiëne van intellectuelen versus de vuile handen van de doeners, lijken meer dan louter demarcaties ten behoeve van een pragmatische arbeidsdeling.

Intellectuelen in de politiek

Een kritiek op het dichotome denken dat politici en intellectuelen, doeners en denkers polariseert, kan niet volstaan met de constatering dat precies die intellectuelen die ver-

schillend willen zijn van politici, in feite veel gemeenschappelijk met hen hebben; dat juist deze a-politieke intellectuelen zich gedragen als de gepolitiseerde intellectuelen van weleer, en dat Sartre en Sanders dichter bij elkaar staan dan de laatste zelf wenst. In dat geval zouden immers veel argumenten onweersproken blijven, met name die van intellectuelen als Pels en van politici als Bolkestein en Vreeman die praktijk en theorie, doen en denken ook scheiden, maar dan zonder de claim van het 'beter weten'.

Aangezien discussies over de definitie van 'politiek' ongeveer even onvruchtbaar zijn als die over 'de intellectueel', zal ik niet ingaan op de vraag waarom auteurs die politici en intellectuelen apart willen houden volgens de scheidslijnen van doeners en denkers, naar mijn idee een te beperkte opvatting van politiek hebben. Want zelfs wanneer we meegaan in de beperkte definitie van politiek die deze auteurs impliciet hanteren (politiek wordt begrepen als de 'officiële', veelal Haagse (partij-)politiek), valt er nog genoeg op af te dingen. Interessant is namelijk, dat veel van de verschillen die zij lokaliseren *tussen intellectuelen en politici*, precies overeenstemmen met de belangrijkste verschillen *tussen politici onderling*, namelijk tussen politici van oppositiepartijen en politici die in de macht delen. Hoe vaak horen parlementariërs van, pak weg, Groen Links niet dat ze wel aardige ideeën hebben, maar dat die zo onuitvoerbaar zijn? Of dat hun ideeën helemaal niet aardig zijn en hun kritiek juist zo makkelijk, zo 'vrijblijvend'? Wie krijgen nu altijd naar het hoofd geslingerd dat ze 'moeilijk-doeners' zijn?

Dit voorbeeld geeft ook aan dat in ieder geval de veranderingsgezinde politici geenszins passen in de karikatuur dat politici slechts ambassadeurs zouden zijn van hun eigen cultuur, als kikkers verknocht en gebonden aan hun lokale context, nauwelijks tot enige kritiek in staat. Was er *in 'de'* politiek dan geen sprake van kritiek op Rottenberg en Kosto? Wordt daar dan niet nagedacht over de gebezigde taal? Sommige politici lijken zich, nog veel beter dan menig (andere) intellectueel, te realiseren hoeveel macht er schuilt in woorden, hoeveel retoriek vermag: wat bewijst dat beter dan al die groot-spraak over het laten 'verdwijnen' van illegalen?

Natuurlijk schuilt een deel van de macht van woorden van politici, anders dan van gewone burgers, in de potentiële vertaling in *wettelijk gesanctioneerde* daden. Maar impliceert dit dat intellectuelen machteloos zijn? Wanneer Ramdas schrijft dat intellectuelen alleen maar recht van spreken hebben en niet van 'veranderen', dan is dat een miskennis van de betekenis van taal-daden. "Intellectuelen zijn juist vaak mensen die dingen in beweging zetten, die van iets een publieke zaak *maken*, die niet-controversiële kwesties doen veranderen in controversiële problemen, mensen kortom die (...) 'dingen op de agenda' zetten." (De Wilde, *Comenius*, p. 183)

Je hoeft niet alle Kamerleden van Groen Links intellectueel te vinden om in te zien dat het een zinloze onderneming is om 'intellectuelen' af te bakenen met behulp van politici als contrastgroep. Nog afgezien van de vraag of mensen eigenlijk wel 'kritisch' hoeven te zijn om als intellectueel door het leven te mogen gaan, is het in ieder geval duidelijk dat 'kritiek' intellectuelen niet onderscheidt van andere burgers, laat staan van politici. En net zo goed als politici in staat zijn tot taalkritiek, zijn uitspraken van intellectuelen vaak uiterst daadkrachtig.

Intellectuelen in beweging

Resteert het 'collectieve' karakter van de politiek. In de bijdragen in de bundel die het individuele van intellectualiteit benadrukken, gebeurt dit met name op grond van de ervaring dat intellectuelen pretendeerden te spreken *in naam* van anderen. Het spreken *namens* was al snel verworpen tot spreken *voor* anderen: de vertegenwoordiger waande zich per definitie in de voorhoede. Deze opvatting over politiek handelen is er echter slechts één uit vele mogelijke: niet iedere vorm van representatie is per definitie paternalistisch/betweterig òf onkritisch/fellow-travellig.

Bovendien is politiek niet per se representatief: de politieke en sociale bewegingen van de afgelopen decennia tonen juist aan dat intellectuelen heel goed *samen* met anderen politiek kunnen handelen. Het curieuze is dat, terwijl Nauta de discussie over de relatie tussen intellectuelen en politiek ooit is begonnen vanuit zijn frustratie over het gebrek aan engagement van veel Nederlandse intellectuelen in de tijd van de massale mobilisaties tegen de kruisraketten, intellectuelen tien jaar later slechts aan politiek mogen doen op voorwaarde dat zij dat individueel doen.

Waarom, in het licht van de jongste geschiedenis, niet de consequentie getrokken uit de vele nieuwe vormen van politiek engagement, dat intellectualiteit en individualiteit juist moeten worden ontkoppeld? Nieuwe sociale bewegingen doen immers bij uitstek wat in veel definities is voorbehouden aan intellectuelen: ze verrichten kritische denkwerk, zetten nieuwe onderwerpen op de politieke agenda en problematiseren definities van reeds 'erkende' politieke problemen.

Bovendien is de rol van intellectuelen juist in nieuwe sociale bewegingen niet meer die van 'beter-weter'. Terwijl in 'oude' bewegingen intellectuelen meteen dachten leiders te zijn, laten Eyerman and Jamison in een interessante studie zien dat de rol van intellectuelen is veranderd: "Het is niet de intellectueel die de beweging bewustzijn geeft, zoals Lenin beweerde: dat was de centrale drogreden van het stalinisme. Het is eerder zo (...) dat intellectuelen bewust worden in de context van een sociale beweging." (p. 166)

In de bundel zijn er overigens wel degelijk auteurs die bijdragen aan een conceptuaalising van intellectuelen waarin de politiek niet wordt afgedaan als niet-intellectueel. Opvallend is dat zij allen de intellectueel willen laten *bewegen*. Mol spreekt over de reiziger en de migrant (p. 139); De Vries besluit zijn artikel met de zin "via zijn teksten produceert de bewogen beweging nieuwe contexten, is hij politiek actief" (p. 127) en De Wilde eindigt met "wie echter zelf niet beweegt, zal ook anderen niet in beweging kunnen brengen." (p. 89)

Iets of iemand in beweging brengen, is natuurlijk nog niet hetzelfde als onderkennen dat een beweging zelf intellectueel kan zijn. Maar het dynamische perspectief is wel voldoende om te kunnen laten zien dat intellectuelen ongeveer de laatste groep zijn die je moet willen vastpinnen, in dichotome definities moet willen vangen. Daar zijn niet alleen de recensenten te laat achtergekomen.

Literatuur

Eyerman, Ron and Andrew Jameson, *Social Movements. A Cognitive Approach*. The Pennsylvania State University Press, University Park, Pennsylvania 1991.

- Nauta, Lolle, Gerard de Vries, Hans Harbers, Sjaak Koenis, Annemarie Mol, Dick Pels, Rein de Wilde, *De rol van de intellectueel. Een discussie over distantie en betrokkenheid*. Van Gennep, Amsterdam 1992.
- Ramdas, Anil, 'Een koe op het spoor, een kikker in de struiken' in: *Filosofie Magazine* 1 (1992),nr. 2, p. 22-26.
- Sanders, Stephan, 'Doeners versus moeilijk-doeners' in: *De Volkskrant*, 5 december 1992.
- Wilde, Rein de, 'Reactie op "Intellectuelen en politiek" van Nauta en Pels 1' in: *Comenius* 42, zomer 1991, pp. 176-183.